

ORD MED MENING

Festskrift til
Jørgen Steen Jensen
1. november 1998

Redigeret af Jens Christian Moesgaard og Preben Nielsen

Nordisk Numismatisk Union

Dansk møntcirkulation i anden halvdel af 1300-tallet - nogle metodiske bemærkninger

Keld Grinder-Hansen

om en af Jørgen Steen Jensens mest betydningsfulde indsatser indenfor numismatikken må fremhæves publiceringen af Danmarks største møntskat fra Kirial på Djursland, nedlagt ca. 1365 (Jensen 1970). Skatten indeholder ialt 81422 mønter, heraf ikke mindre end 78761 nordtyske hulpenninge, som har muliggjort en forfinelse af de enkelte møntsteders typologi og kronologi. Ligeledes giver Kirial-skatten sammen med det øvrige righoldige skattefundsmateriale fra anden halvdel af 1300-tallet et væsentligt indblik i de danske møntforhold og møntcirkulation i den periode, hvor der kun i stærkt begrænset omfang prægedes danske mønttyper, og hvor man i stedet benyttede sig af udenlandske sterlinge, turnoser, hulpenninge og fra slutningen af 1360'erne de mere vægtige witten (Jensen 1973, Jensen 1989, Jensen et al. 1992).

Tager man udelukkende skattefundsmaterialet som udtryk for møntcirkulationens karakter i 1300-tallets Danmark, tegner der sig et entydigt billede: I forbindelse med den danske kongemagts sammenbrud i 1330'ernes begyndelse ophører den vestdanske udmøntning for først at blive genoptaget i begyndelsen af 1400-tallet.

Allerede kort ind i 1330'erne findes danske penninge ikke længere i skattefundsmaterialet. I stedet tager hulpenninge, sterlinge og turnoser over i cirkulationen. Specielt hulpenninge optræder i så store mængder i skattefundene at de må opfattes som de vigtigste mønter i den daglige møntbaserede økonomi indtil de sidste årtier af 1300-tallet, hvor de tyske witten og viertel-witten indgår som et væsentligt islæt i cirkulationen. Inddrager man imidlertid det øvrige tilgængelige kildemateriale til periodens møntcirkulation – de skriftlige kilder og ikke mindst det omfattende enkeltfundsmateriale – kommer der andre facetter på billedet af møntomløbet, som nødvendigvis må føre til en række metodiske spørgsmål.

Målet med denne lille opsats er at antyde nogle af disse metodiske problemer, som en sammenholdning af de forskellige kildegrupper rejser.

Det skriftlige kildemateriale

De skriftlige kilder bekræfter skattefundenes billede af, at brugen af danske penninge ophører i løbet af 1330'erne. I testamenter og andet diplommateriale benyttes i stedet mark sølv, turnoser, sterlinge og fra 1340'erne i voksende grad hulpenninge. Kun i Skåne (som på det tidspunkt var udenfor dansk kontrol) fortsættes med prisangivelser i skånsk mønt (Grinder-Hansen 1998). Derimod viser det skriftlige kildemateriale i modsætning til skattefundene, at Valdemar Atterdag rent faktisk gjorde mere eller mindre helhjertede forsøg på at genskabe et dansk møntvæsen (Galster 1972, Grinder-Hansen 1996).

I 1355 udskrev Valdemar Atterdag efter et rigsmøde i Vrangstrup på Midtsjælland en kvægskat med henblik på at genoprette møntvæsenet. Resultatet blev imidlertid kun underlødige kobbermønter, hvoraf tre sjællandske typer og én jysk kendes i dag fra enkeltfundsmaterialet. Hertil kommer én eller formentlig flere skånske typer, som blev fremstillet på Lunde-mønten efter generobringen af denne landsdel i 1360.

Man kan i den forbindelse undre sig over, hvorfor Valdemar Atterdag, der som en stærk og handlekraftig monark kunne genskabe et samlet rige, ikke satsede mere på at reetablere et dansk møntvæsen, der ellers både som magtsymbol og indtægtskilde synes af væsentlig betydning for kongemagten. Det skriftlige kildemateriale er imidlertid helt tavst om dette spørgsmål. Muligvis kan en del af svaret findes blandt skattefundenes mønttyper. Man kunne forestille sig, at Valdemar Atterdag ved siden af sine få kobberholdige penninge forestod en væsentligt mere omfattende produktion af imitationer af nordtyske hulpenninge, f.eks. af den "mecklenburgske" type Oertzen 151 med et V mellem oksens horn. Denne type optræder rent faktisk i et usædvanligt stort antal i tidens danske skattefund, i Kirial-skatten således med hele 11940 eksemplarer lig 15% af skattens samlede møntindhold (Jensen 1970, Grinder-Hansen 1996).

Lige så bemærkelsesværdigt er det iøvrigt, at der heller ikke under Margrethe I's første mange regeringsår kom gang i en indenlandsk møntproduktion, selvom der rent faktisk blev udskrevet en stor møntskat i 1396 til formålet. Først o.1403 påbegyndtes en ny epoke med et dansk møntvæsen (Stefke 1995, Grinder-Hansen 1996a).

Skattefund kontra enkeltfund

Når man benytter mønter som kilde til middelalderens økonomiske forhold må man gøre sig klart, at forskellige typer fundmaterialer har forskellig udsagnskraft om den fortidige virkelighed. En grundlæggende sondring må drages mellem skattefund (defineret som to eller flere mønter, der er tabt eller nedlagt sammen) og enkeltfund. I det praktiske arbejde med møntfund må man yderligere alt efter undersøgelsens karakter og målsætning underopdele materialet i et varierende antal fundgrupper (Mørkholm 1976, Grinder-Hansen 1992 og 1994). I forbindelse med 1300-tallets møntcirkulation er det helt afgørende at sondre mellem forskellige hovedkategorier af enkeltfund, da der er nuancer i det billede de enkelte grupper tegner af møntcirkulationen.

Siden 1950'erne har kirkegulvsmønterne udgjort en vigtig selvstændig enkeltfunds-kategori. Det er karakteristisk for kirkegulvsmønterne, at det fortrinsvis er småmønter, der findes her. Så det er forventeligt, at de større udenlandske sølv mønter fra 1300-tallet er stærkt underrepræsenteret i materialet. Derimod findes de små nordtyske hulpenninge fra perioden jævnlige i kirkegulve landet over som en bekræftelse af skattefundenes udsagn om, at hulpenningene var i almen brug blandt den almindelige befolkning i by og på land (Olsen 1958, Lindahl 1963, Bendixen 1972, Jensen 1977). Det er derfor desto mere overraskende, at 1300-tallets hulpenninge sjældent er repræsenteret i det øvrige enkeltfundsmateriale. I de sidste årtiers righoldige detektormateriale er hulpenningene således relativt sjældne gæster, specielt sammenlignet med mængden af danske penninge fra 1300-tallets begyndelse og Erik af Pommerns typer, der udgør et dominerende islæt i detektorfundene. Blandt de godt 4.440 detektorfundne mønter fra Tårnburg, der ganske vist synes at have haft sin blomstringstid i 1200-tallet og frem til ca.1340, er der kun fundet få nordtyske hulpenninge fra 1300-tallet, hvorimod der er et hundretal danske mønter, specielt kobbersterlinge fra Erik af Pommern, der indikerer, at man med rimelighed kunne have forventet et større islæt af hulpenninge i detektormaterialet (Grinder-Hansen 1994 og 1998).

På samme måde er der også fremkommet flere grupper af udgravningsmønter fra 1300-tallet, hvor antallet af hulpenninge er væsentlig mindre end forventeligt. Horsens Museum foretog således i 1992 omfattende udgravninger på Horsens bytorv (Mikkelsen & Smidt-Jensen 1995), hvorved ikke mindre end 318 middelalderlige

mønter lokaliseredes, heraf hovedparten danske penninge fra Erik Menved og Christopher II, suppleret med enkelte nordtyske hulpenninge og witten, en del Erik af Pommerns kobbersterlinge, samt nogle få senere mønter, der lokaliseredes i de yngste fundlag (KMMS Fundprotokol (FP) 5409). Speciel interesse samler sig om den store gruppe af danske penninge, der blev fundet i forbindelse med en række formodede handelsboder på Torvet, og som altså synes at give en direkte afspejling af den møntbaserede torvehandel i 1300-tallets Horsens.

Det er bemærkelsesværdigt, at de danske penninge fra Erik Menved og Christopher II ifølge den arkæologiske faseinddeling optræder i betydeligt antal såvel i fase 3, der dateres til ca. 1300-1350 og fase 4, der er sat til 1350- c.1410, hvorimod der kun er fremkommet ganske enkelte hulpenninge i fase 4, i en periode hvor man ellers måtte forvente, at de nordtyske hulpenninge blev livligt benyttet ved den lokale torvehandel. Et lignende kronologisk fundbillede tegner sig i andet nyere udgravningsmøntmateriale fra undersøgelserne i Vor Frue benediktinernonnekloster i Randers i 1988-89 (Mikkelsen 1990 og 1996). Her er der også en påfaldende mangel på nordtyske hulpenninge i faserne, som arkæologerne placerer i midten og anden halvdel af 1300-tallet, hvorimod Erik Menved og Christopher II's penninge atter dominerer i disse faser (KMMS FP 4712).

De to udgravningsmaterialer rejser to principielle spørgsmål. For det første: Hvorfor er det danske penninge, som findes i dominerende antal i formodede fundlag fra anden halvdel af 1300-tallet, når såvel de skriftlige kilder, som periodens skattefund entydigt peger på, at de danske penninge ikke blev præget fra 1330'erne?

For det andet: Hvorfor finder man kun undtagelsesvis nordtyske hulpenninge i disse lag, på samme måde som hulpenningene generelt synes stærkt underrepræsenteret blandt enkeltfundene undtagen i kirkegulvsmaterialet?

For at tage det sidste først kunne forklaringen på hulpenningenes manglende tilstedeværelse blandt enkeltfundene forklares med, at de dårligere end de større og mere robuste mønter har overlevet opholdet i jorden, ligesom de vanskeligere kan lokaliseres i udgravningsfelter og efterspores af metaldetektorer.

Hvad angår de danske penninges levetid i møntomløbet kunne det tænkes, at de fortsat har været benyttet som et uofficielt anerkendt betalingsmiddel i lokalhandlen i en periode efter, at de fra engang i 1330'erne ikke længere prægedes. Måske har de således været i uofficielt brug op mod midten af 1300-tallet, men det må blankt afvises, at de danske penninge stadig har kunnet være benyttet, ja endog har haft en dominerende position som lokalt betalingsmiddel i anden halvdel af århundredet, som de to udgravningsmaterialer synes at antyde. Man må nok her lede efter andre forklaringer på mønternes fordeling i de enkelte faser, f.eks. kunne penningene være sekundære aflejringer i de senere faser, der er fremkommet i forbindelse med byggeaktiviteter, hvilken ved Vor Frue Kloster i Randers synes at være den mest rimelige forklaring.

Det begrænsede islæt af hulpenningene i detektor- og udgravningsmaterialet er imidlertid bemærkelsesværdigt, og selvom en forklaring om mønternes dårlige overlevelsesh- og genfindelses-grad lyder sandsynlig, kan vi på det nuværende grundlag ikke afvise, at det mønster, der findes i enkeltfundsmaterialet, rent faktisk afspejler reelle forhold i møntcirkulationen i 1300-tallets Danmark. Det er spørgsmål, som fremtidige møntfund forhåbentligt kan være med til at skabe mere klarhed over.

Under alle omstændigheder er det eksisterende kildemateriale et metodisk studium i nødvendigheden af at inddrage og sammenligne samtlige tilgængelige kildegrupper, når en periodes møntcirkulation skal beskrives.

Litteratur:

- Bendixen, K.: "Middelaldermønter i de sidste 10 års danske kirkefund", *NNÅ* 1972, s. 49-70.
- Galster, G.: "Valdemar Atterdags mønt", *NNUM* 8, 1972, s. 177-85.
- Grinder-Hansen, K.: Kapitel V, fundtyper og sammensætningen af skattefund, *Skattefund* 1992, s. 26-41.
- Grinder-Hansen, K.: "Coin boards as a historical source material. Methodological thoughts on the basis of the Danish boards from the Middle Ages". *Actes. XI International Numismatic Congress in Brussels*, 8.-13. September 1991, Louvain, 1993.
- Grinder-Hansen, K.: "Mønter som kilde til middelalderens økonomiske historie - en præsentation af et kildemateriale", *Fortid og Nutid*, 2, 1994, s. 101-33.
- Grinder-Hansen, K.: "Kobber fulgte efter sølvet, det ringere efter det bedre - Mysteriet om Valdemar Atterdags manglende møntvæsen", *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1996
- Grinder-Hansen, K.: "Møntforholdene under Kalmarunionen til 1448", Margrethe I, Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år, København, 1996a, s. 129-33.
- Grinder-Hansen, K.: "Den møntbaserede økonomi og møntcirkulation i Danmark i perioden 1241-ca. 1340", København, (under forberedelse 1998).
- Jensen, J. S.: "Møntfundet fra Kirial på Djursland", *NNÅ*, 1970, s. 37-168.
- Jensen, J. S.: "Danish Money in the Fourteenth Century", *Medieval Scandinavia* 6, Odense 1973, s. 161-171.
- Jensen, J. S.: "Kirkegulvmønterne", *Hikuin* 3, 1977, s. 295-302.
- Jensen, J. S.: "1300-tallet - skattefundenes store periode", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1989, s. 57-66.
- Jensen, J. S., Kirsten Bendixen, Fritze Lindahl, Niels-Knud Liebgott, under medvirken af Keld Grinder-Hansen og Gert Posselt: *Danmarks middelalderlige skattefund, ca. 1050-1550*, 2 bind. København 1992.
- Jensen, J. S.: Kap XI, Møntcirkulationen i Danmark ca. 1241-1550, belyst af skattefund og andre fundtyper, i *Skattefund* 1992, s. 93-104.
- Lindahl, F.: "Valdemarernes mønter... belyst ved løsfund fra kirkerne", *NNÅ* 1963, s. 50-60.
- Mikkelsen, H.: "Vor Frue benediktinernonnekloster i Randers. En munkestensbygget kongsgård fra anden halvdel af 1100-tallet". *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1990, s. 179-223.
- Mikkelsen, H.: "Vor Frue i Randers - et uddrag af nonneklosterets bygningshistorie og genstandsmateriale", *Kulturbistorisk Museum Randers, Årbog* 1996, s. 54-76.
- Mikkelsen, H. & Smidt-Jensen J.: "En smuk lille by", *Skalk*, 5, 1995, s. 5-10.
- Mørkholm, O.: "Nogle betragtninger over klassificeringen af møntfund". *NNUM* nr. 6, 1976, s. 101-06.
- Olsen, O.: "Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1958, s. 17-30.
- Stefke, G.: "Der Beginn der Sterling-Prägung in Lund und das Ende der Münzstätte Næstved", *Studia Numismatica, Festschrift Arkadi Molvugin* 65, Tallinn 1995.